

Spomenik stradalim Židovima u Prvom svjetskom ratu u Koprivnici

LJILJANA DOBROVŠAK

Građani Kraljevine Hrvatske i Slavonije (tada dijelu Austro-Ugarske Monarhije) morali su kao državljani zaračene zemlje sudjelovati u ratu bez obzira na vjeroispovijest ili narodnost. Članovi koprivničke židovske zajednice sudjelovali su u austrougarskoj vojsci i u Prvom svjetskom ratu podnosili sve napore kao i drugi građani. O broju Židova koji su stradali tijekom Prvog svjetskog rata teško je govoriti jer za Hrvatsku još uvijek ne postoje opći sumarni podatci o demografskim gubitcima, pa tako ni podatci o židovskim gubitcima (stradalih u ratnim operacijama, stradalih od posljedica ranjavanja ili stradalih od epidemija zahvaćenih na ratištima). Stradali židovski vojnici uglavnom su sahranjivani u blizini mjesta pogibije, tijela su rijetko prenošena u zavičaj, a i njihova imena roditelji su rijetko upisivali na obiteljske grobnice, mada ima i tih primjera. Koliko je za sada poznato, samo su tri židovske općine u Hrvatskoj podigle skupne nadgrobne spomenike stradalim hrvatskim Židovima za vrijeme Prvog svjetskog rata. Prvi takav podignut je u Zagrebu, drugi u Koprivnici i treći u Križevcima. Zagrebački i križevački spomenici zadržali su prvotne oblike, dok je koprivnički malo preinačen te su mu dodane i žrtve Holokausta.

Ključne riječi: Prvi svjetski rat, Židovi, spomenik, ratno sjećanje, Koprivnica

1. Uvod

Kadagovorimo o Židovima u Hrvatskoj za vrijeme Prvog svjetskoga rata, možemo navesti da se hrvatska historiografija vrlo malo bavila njima i njihovom ulogom u Prvom svjetskom ratu te je ta problematika samo dotaknuta u onih nekoliko radova objavljenih u posljednjih dvadeset godina, i to najviše iz pera autorice ovog članka.¹ Ništa bolja situacija nije

1 Prvi rad o položaju Židova za vrijeme Prvog svjetskog rata objavljen je u: *Doba patnji i novih nada* (1914. – 1918.), GOLDSTEIN, Ivo: *Židovni Zagreb 1918. – 1941.* Zagreb: Novi Liber, 2004., 25–58.; BUDAJ, Alen: *Vallis Judaea, Povijest požeške židovske zajednice.* Zagreb: D-Graf,

2007., 139–142.; KALŠAN, Vladimir: *Židovi u Međimurju.* Čakovec: Muzej Međimurja Čakovec, 2006., 15–16.; DOBROVŠAK, Ljiljana: *Fragment povijesti Židova u Hrvatskoj za Prvog svjetskog rata* (1914. – 1918.). // 1918. u hrvatskoj povijesti (Zbornik radova). Zagreb: Matica Hrvatska, 2012., 427–454.; DOBROVŠAK, Ljiljana: *Fragments from the history of the Croatian Jews during the First world war* (1914–1918.). // *Review of Croatian History*, X, 1, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2014., 113–136.; DOBROVŠAK, Ljiljana: *Fragmenti iz povijesti Židova u Hrvatskoj za Prvog svjetskog rata* (1914. – 1918.). // Novi Omanut, Zagreb, 124, 4, 2014: 1–4.; DOBROVŠAK, Ljiljana: *Izginuše div junaci.* // Novi Omanut, Zagreb, 124, 4, 2014: 4.; HAMERŠAK, Filip, DOBROVŠAK, Ljiljana: *Croatian–Slavonian Jews in the First World War.* // *The Great War. Reflections, Experiences and Memories of German and Habsburg*

ni kada govorimo o spomeničkoj baštini iz Prvog svjetskog rata i kulturi sjećanja na Prvi svjetski rat. Ta je tema donedavno bila u potpunosti zanemarena i prva istraživanja započela su tek nedavno.

2. Spomenici i kultura sjećanja

Većina europskih zemalja, u prvom redu onih na pobjedničkoj strani, nakon završetka Prvog svjetskog rata komemorirala je svoje žrtve,² no to su činile i poražene zemlje. To je uradila i Hrvatska koja je cijelo vrijeme Prvog svjetskog rata bila u sklopu Austro-Ugarske, zemlje gubitnice, da bise na kraju našlana pobjedničkoj strani, ušavši u političku vezu s

Kraljevinom Srbijom tvoreći Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca. Iako je do sada bilo uvrježeno mišljenje da je novonastalo političko ozračje u Kraljevini SHS/Jugoslaviji priječilo podizanje spomen-obilježja i spomenika poginulim na austrougarskoj strani, to su ipak samo stereotipni navodi, a i istraživanja autorice ovog teksta govore drugu priču. Istina je da su u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca/Jugoslaviji neka spomenička obilježja uklanjana iz javnih prostora (uklanjana su na zaklonjena i nepristupačna mjesta ili su uništavana), no ona su se odnosila uglavnom na spomenike caru i kralju Franji Josipu I. i spomenike austrougarske države i austrougarske vojske.³ Uz to su iz javnih gradskih prostora uklonjene mnogobrojne *Spomen-lipe*, *Spomen-štitovi*, *Spomen-grbovi*, *Spomen-sokoli* i slična obilježja podizana u mnogobrojnim mjestima u sklopu ratnih napora Austro-Ugarske Monarhije i u svrhu prikupljanja materijalne pomoći stradalim ratnicima i njihovim obiteljima.⁴ Da bismo mogli govoriti o mjestu sjećanja, moramo se vratiti na početak i progovoriti o kulturi sjećanja/pamćenja na Prvi svjetski rat, o praksama obilježavanja mjesta sjećanja i o komemorativnoj kulturi vezanoj uz Prvi svjetski rat. Nažalost ovdje moram utvrditi da u Hrvatskoj ne postoji kultura sjećanja na stradale i poginule u Prvom svjetskom ratu niti komemoriranje stradalih, kao ni posjećivanje centralnog spomenika stradalima u Prvom svjetskom ratu na Mirogoju.⁵ Čak je i sama tema o mjestima

Jews (1914–1918). // *Quest. Issues in Contemporary Jewish History. Journal of Fondazione* ur. Petra Ernst, Jeffrey Grossman, Ulrich Wyrwa), CDEC, 9, 2016, 94–121. Dostupno na: www.quest-cdecjournal.it/focus.php?id=378; DOBROVŠAK, Ljiljana: *Židovi u Osijeku od doseljavanja do kraja Prvog svjetskog rata*. Osijek: Židovska općina Osijek, 2013., 275–297; DOBROVŠAK, Ljiljana: *Židovi u Srijemu. Od doseljavanja do Holokausta*. Vukovar: Državni arhiv u Vukovaru, 2017., 181–193.

2 TODMAN, Dan: *The Great War, Myth and Memory*. New York: Hambleton & London, 2010., 43.; JOHNSOHN, A. David; GILBERSTON, F. Nicole: *Commemorations of Imperial Sacrifice at Home and Abroad: British Memorials of the Great War*. // *The History Teacher*, 43, 4., 2010., 563–584.; WINTER, Jay; SIVAN, Emmanuel: *War and remembrance in the Twentieth Century*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.; WINTER, Jay: *Sites of Memory. Sites of Mourning. The Great War in European Cultural History*. Cambridge: Cambridge University Press, 1995.; ASHPLANT, G. Timothy; DAWSON, Graham; ROPER, Michael: *The politics of Memory. Commemorating War*, 2000.; KRAPFL, James: *Sites of memory, sites of rejoicing. The Great War in Czech and Slovak Cultural History*. // *Remembrance and Solidarity Studies in 20th century European history, First World War centenary 2*, 2014., 109–146. (Dostupno na: www.enrs.eu); *Commemorations, The Politics of National identity* (ur. John R. Gills), Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1996.; LAQUEUR, W. Thomas: *Memory and Naming in the Great War, Commemorations, The Politics of National identity* (ur. John R. Gills), Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1996., 150–167.; PIEHLER, G. Kurt: *The War Dead and the Gold Star: American Commemoration of the First World War*. // *Commemorations, The Politics of National identity* (ur. John R. Gills), Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1996., 168–185.; SHERMAN, J. Daniel: *Art, Commerce, and the Production of Memory in France after World War I*. // *Commemorations, The Politics of National identity* (ur. John R. Gills) Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1996., 186–211.; BÖTTCHER, Bernhard: *German First World War Memorials in Transylvania*. // *Central Europe*, IV, 2., 2006., 123–130.

3 MANOJLOVIĆ PINTAR, Olga: *Arheologija sjećanja, Spomenici i identiteti u Srbiji 1918. – 1989*. Beograd: Udruženje za društvenu istoriju, Čigoja štampa, 2014., 247–248.

4 GEIGER, Vladimir: *Uspomena živim i palim junacima – Zur Ehre der Toten und Lebenden Krieger, O spomen-panoima Austro-ugarskim ratnicima iz Prvog svjetskog rata, Politički zatvorenik*. // *Glasilo Hrvatskog političkog zatvorenika*, XXIII, 256., Zagreb, 2014., 12–13.

5 Dostupno na: <https://vojnepovijest.vecernji.hr/vojnepovijest/obiljezavanje-stogodisnjice-pocetka-prvog-svjetskog-rata-na-mirogoju-952912-vojnepovijest.vecernji.hr>; <http://vijesti.hrt.hr/248948/obiljezavanje-100-obljetnice-pocetka-prvog-svjetskog-rata-27.6.-Dana-27.6.-2014.-27.7.2017.> Obilježena je komemoracija stradalima u Prvom svjetskom ratu na kojoj je tadašnji predsjednik Republike Ivo Josipović rekao kako se nada da je došlo vrijeme da 21. stoljeće bude vrijeme mira. Priključio se tako apelima za mir da se ne dopusti ponavljanje zla kakvo je rat. Dana 28. srpnja 2014. godine, u povodu stogodišnjice od početka Prvog svjetskog rata, na zagrebačkom groblju Mirogoju u podne okupilo

sjećanja na Prvi svjetski rat u hrvatskoj zna-
nosti u potpunosti zanemarena. Dok se inoze-
mna literatura, no ne samo ona,⁶ može pohva-
liti značajnim istraživanjima o kulturi sjećanja
na Prvi svjetski rat, u Hrvatskoj je objavljeno
tek nekoliko radova.⁷ Istina je da je povodom
obilježavanja stogodišnjice u Hrvatskoj, u za-
dnje vrijeme, objavljeno podosta knjiga o Pr-
vom svjetskom ratu, no ova tema je i dalje mar-
ginalna, ne zato što nije zanimljiva, već zato
što o njoj ne znamo puno te nam ta istraživa-
nja tek predstoje.

Ideja o spomenicima kao „počast junaci-
ma“ javila se već tijekom Prvog svjetskog rata.
Povodom toga je u *Ilustrovanom listu* objavljen
tekst *Upočast našim junacima* u kojem se piše o
pokretu koji je nastao u Njemačkoj, ali i u Hr-
vatskoj kojem je svrha da se počasti uspomena
naših ratnika. Kako je rat i dalje trajao, nije bilo
mjesta u Monarhiji koje nije imalo stradale u
obitelji te se javila ideja da se izradi časní grob
vojnika, odnosno *nadgrobní ratnički spomenik*.
Autor potom piše kako nema ni najmanjeg hr-
vatskog seoca koje nije dalo po kojeg junaka u
ovom ratu, bilo bi dobro da se i hrvatski umjet-
nici zamisle nad time i pokrenu posao.⁸

---

se tridesetak članova Udruge ratnih veterana *Hrvatski domobran*
– ogranak Zagreb te ostali uzvanici i gosti koji su došli odati počast
svim palima u Prvome svjetskom ratu.

6 MANOJLOVIĆ PINTAR, Olga: *Arheologija sjećanja, Spomenici i identiteti u Srbiji 1918. – 1989.*, Beograd: izd, 2014.; 197–237.; ČOPIĆ, Špelca: *Slovenski spomeniki padlim v prvi svetovni vojni. // Kronika*, Ljubljana: izd, 1987, 3, 168–177; IGNJATOVIĆ, Aleksandar: *Spomenik Neznamom junaku na Avali (1934. – 1938.)*. // *Historija i sećanje, Studije istorijske svesti*, Beograd: INIS, 2006., 229–252.; IGNJATOVIĆ, Aleksandar: *From Constructed Memory to Imagined National Tradition: The Tomb of the Unknown Yugoslav Soldier (1934. – 38.)*. // *The Slavonic and East European Review*, 88., 4., 2010, 624–651.

7 OSTAJMER Branko; GEIGER, Vlado: *Spomenici-kenotafi poginulim, nestalim i od posljedica rata preminulim vojnicima iz Đakova i Đakovštine u Prvom svjetskom ratu. // Zbornik Muzeja Đakovštine*, 11. Đakovo: Muzej Đakovštine, 2013., 139–156.; DOBROVŠAK, Ljiljana: *Fragments from the History of the Croatian Jews during the First World War (1914 – 1918)*. // *Review of Croatian History*, X., 1., 2015., 113–136.; DOBROVŠAK, Ljiljana: *Izginuše div-junaci. Spomenici iz Prvog svjetskog rata poginulim Židovima iz Zagreba, Koprivnice i Križevaca. // Novi Omanut*, 124., listopad – studeni 2014., 4.

8 Upočast našim junacima, *Ratnički grobovi i ratnički spomenici* (sa četiri slike), *Ilustrovani list*, .23. (3. lipnja 1916. godine).

Koliko su hrvatski autori slijedili ove upu-
te ne znamo, no spomenici su se podizali. Mo-
žemo reći da se za vrijeme Prvog svjetskog rata
u Hrvatskoj njegovala kultura sjećanja putem
raznih *Spomen-lipa*, *Spomen-štitova*, *Spomen-
grbova*, *Spomen-sokola* i sličnih obilježja (Za-
greb, Marija Bistrica, Hrvatska Kostajnica,
Makarska, Murter, Ogulin, Osijek, Split, Stu-
bičke Toplice, Valpovo). Kao što je već rečeno
na početku, ova obilježja su u Kraljevini Ju-
goslaviji nestala i ne postoje niti danas. Ratni
spomenici podignuti tijekom rata bili su u Du-
brovniku, Korčuli, Karlovcu, Ogulinu, Otoč-
cu, Sisku, Sušaku, Mariji Bistrici, Makarskoj,
Murteru, Novom Vinodolskom, Orahovici,
Osijeku, Varaždinu. Većina ovih spomenika
je uništena i danas više ne postoji.

Neposredno nakon završetka Prvoga
svjetskoga rata u Kraljevini Jugoslaviji na-
stavljeno je podizanje spomenika palim voj-
nicima, posebice u srpskim selima, i to skrom-
nim novčanim sredstvima koja su spontano
prikupljena.⁹ S druge strane, podizanja spom-
en-obilježja poginulim hrvatskim državlja-
nima u Prvom svjetskom ratu nije bilo u mje-
ri u kojoj su to poginuli zaslužili. Nepodizanje
spomen-obilježja i spomenika poginulim na
austroугarskoj strani u Prvom svjetskom ratu
imalo je drugačije razloge. Poglavarstva većih
gradova često se nisu mogla dogovoriti oko po-
dizanja spomenika, potom nisu imali financij-
ska sredstva ili su natječaji predugo trajali ili
su postojale birokratske prepreke. Manja mje-
sta i sela, najčešće nisu imala sredstava za po-
sebne spomenike ili spomen-obilježja, pa su ti-
skala fotopanoe ili su na raskršćima podizali
raspela. Tijekom Prvoga svjetskog rata pogi-
nuli, od posljedica ranjavanja i bolesti umrli i
nestali vojnici najčešće su upisivani na obitelj-
ske grobnice u zavičajnim mjestima.¹⁰ Iako su
to privatna mjesta sjećanja, neke od grobnica
predstavljaju značajna dostignuća tadašnje
grobničke arhitekture (Ilok, Osijek, Đakovo,
Karlovac, Zagreb, Varaždin). To je bilo počet-
kom rata, međutim, kako je rat odmicao i boji-
šta su bila sve udaljenija, rijetki su se posmrtni
ostatci vojnika poginulih, odnosno od ratnih
posljedica ili bolesti preminulih na dalekim ra-

---

9 MANOJLOVIĆ PINTAR, Olga: *Arheologija sjećanja*, 134.

10 Đakovo i Đakovština u *Prvom svjetskom ratu 1914. – 1918.*
Katalog izložbe. Đakovo: Muzej Đakovštine, 2014., 32–33.

tištima, prenijeli u zavičaj i dostojno pokopali u krugu najbližih.¹¹ Njima su obitelji podizale kenotafe – simbolične spomenike. Na kenotafima su upisivana imena, stavljana je fotografija te su se navodili podatci o vremenu i okolnostima smrti. Uglavnom su na gradskim grobljima pojedinačni kenotafi, međutim ima i skupnih (Đakovo – Krndija).¹²

Kao mjesta sjećanja izrađivali su se i fotopanoi. Time se počelo u Njemačkoj i Austriji gdje su nakon Prvog svjetskog rata pojedina mjesta, manji gradovi i sela izrađivali panoe, najčešće naslovljene *Ehrentafel* i *Dedenktafel* ili *Zur Ehre*, s imenima i fotografijama sumještanina vojnika, u ratu poginulih, ali i preživjelih ratnika. Neka mjesta, gradovi i trgovišta, pa i sela u Kraljevini SHS, osobito u panonskim područjima i mjestima s većinskim njemačkim stanovništvom, izrađivala su ih u neposrednom poraću, i to uglavnom 1918. i 1919. godine uz posvetu: *Junaci počivajte u miru. Svjetski rat 1914. – 1918.* Takvi panoi izrađeni su u Đakovu, Nuštru, Vinkovcima, Koprivnici, Koprivničkom Ivancu, Vinkovcima.¹³

U nekim mjestima na unutarnji zid crkve, ali ima ih i na vanjskim zidovima (crkva u Šestinama, Našicama, Karlovcu, Varaždinskim Toplicama, Vukovaru...), postavljane su ploče s imenima stradalih župljana i mještanina, dok su sela podizala raspela na križištima puteva, ispred crkava i škola ili na grobljima (Ivanovčani, Čazma, Milaševac, Bosiljevo, Dragičevci, Vučani, Dubrovčan, Šemovci, Prelog).

Memorijalni spomenici, javni spomenici, razna spomen-obilježja podignuta svim stra-

dalim vojnicima, bez obzira na njihovu vjeroispovijest podignuta su tijekom rata, većina po završetku u mirnodopsko vrijeme. Podizani su na javnom prostoru u središtu grada, gradskom parku, pored župne crkve, no najčešće na mjesnom groblju. Za neke znamo inicijatore gradnje, okolnosti koje su dovele do izgradnje, tko su bili autori, no za većinu ne. Koliko je autorici ovog teksta poznato, spomenici stradalim vojnicima u Prvom svjetskom ratu u mirnodopsko doba podignuti su u Čakovcu, Dolu na Hvaru, Goli, Jarmini, Pakracu, Visu, Zadru i Zagrebu.¹⁴ Spomenici koji su se podizali u međuratnom razdoblju bili su posvećeni svim žrtvama bez obzira na njihovu narodnost i vjeroispovijest. Međutim, imamo i primjera koji govore suprotno. Tako je u Krndiji (1926. godine) podignut spomenik (kenotaf) stradalim Nijemcima iz mjesta.¹⁵ U ovu skupinu spadaju spomenici koje su podizale *Hevre Kadiše*, kao sjećanje na sve stradale Židove u Prvom svjetskom ratu. Koliko je za sada poznato, od 40 židovskih općina koje su do Prvog svjetskog rata postojale u Kraljevini Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji (uključujući i Srijem), samo su tri židovske općine, zajedno s *Hevrom Kadišom*, podignule skupne nadgrobne spomenike stradalim hrvatskim Židovima u vrijeme Prvog svjetskog rata. Prvi takav podignut je u Zagrebu 1930. godine, drugi u Koprivnici 1934. godine i treći u Križevcima 1935. godine.¹⁶ Zagrebački i križevački spomenici zadržali su prvotni oblik, dok je koprivnički malo preinačen te su mu dodane i žrtve Holokausta.

U Hrvatskoj su se komemorirale žrtve, tako se u Zagrebu od 1927. godine, na dan 11. studenoga (stupanje na snagu primirja na Zapadnom bojištu) održavao poseban memorijalni program u spomen palima u Prvom svjetskom ratu. U Kraljevini Jugoslaviji najznačajnija akcija oko obilježavanja

11 OSTAJMER, Branko; GEIGER, Vladimir: *Spomenici-kenotafi*, 145.

12 Isto, 139–145.; *Đakovo i Đakovština u Prvom svjetskom ratu*, 32–33. Kenotafe nalazimo i u Đakovu i Đakovštini, kao i drugdje po Slavoniji. U Đakovačkom kraju nisu mnogobrojni (ukupno je zabilježeno dvanaest pojedinačnih i jedan skupni kenotaf). Pojedinačni kenotafi nalaze se na Gradskom groblju u Đakovu (jedan), Židovskom groblju u Đakovu (jedan), groblju u Satnici Đakovačkoj (dva), groblju u Potnjanima (jedan), groblju u Tomašincima (dva), groblju u Semeljcima (dva), groblju u Kešincima (jedan) te groblju u Vrbnici (dva). Skupni kenotaf na mjesnom groblju u Krndiji podignut je u spomen na osamnaest mještanina koji su poginuli i bili pokopani na bojištima i predstavlja jedini takav spomenik poginulim i nestalim u Prvom svjetskom ratu na području Đakova i Đakovštine.

13 GEIGER, Vladimir: *Uspomena živim i palim junacima*, 12–13.

14 PETRIĆ, Hrvoje: *Sukob sjećanja i simbola, O spomeničkoj baštini i sjećanju na svjetske ratove u koprivničkoj Podravini*. // *Podravski zbornik* 38 (ur. Robert Ćimin), Koprivnica: Muzej grada Koprivnice, 2012., 44–48. Na području koprivničke Podravine postoji mali broj spomenika vezanih uz Prvi svjetski rat, npr. u središtu Gole, u crkvi u Koprivničkom Ivancu.

15 OSTAJMER, Branko; GEIGER, Vladimir: *Spomenici-kenotafi*, 139–156.; *Đakovo i Đakovština u Prvom svjetskom ratu 1914. – 1918.*, 32–33.

16 DOBROVŠAK, Ljiljana: *Izginuše divjunaci*, 4.

Sl. 1. Recentno stanje Spomenika stradalim Židovima u Prvom svjetskom ratu u Koprivnici (Arhiva Muzeja grada Koprivnice).

stradalima u Prvom svjetskom ratu ipak je vezana uz podizanje *Spomenika neznanom junaku* na Avali, kao i podizanje spomenika na glavnom zagrebačkom groblju Mirogoj. Prvi spomenik nastao je u razdoblju između 1934. i 1938. godine, gradio ga je Ivan Meštrović i trebao je biti posvećen u spomen svim žrtvama Prvog svjetskog rata, ali godine upisane u spomenik (1912. – 1918.) pokazuju da spomenik nije posvećen samo žrtvama Prvog svjetskog rata nego i žrtvama Balkanskih ratova.¹⁷ Drugi spomenik, onaj zagrebački, rad je nekoliko autora. Autor kosturnice je zagrebački arhitekt Ante Grgić, a spomenik *Pieta* rezultat je zajedničkog tandema Vanje Radauša i Joze Turkalja. Spomenik je ustvari kosturnica, a izgradnja je pokrenuta 1932. godine, dovršena 1934. godine, a spomenik nad kosturnicom je podignut tek u ožujku 1940. godine kada je grobnica svečano predstavljena javnosti. U kosturnici se nalaze posmrtni ostatci oko 3.300 vojnika različite nacionalne, vjerske i vojne pripadnosti.¹⁸

17 IGNJATOVIĆ, Aleksandar: *From Constructed Memory to Imagined National Tradition*, 624–651.

18 KUKIĆ, Boris: *Grobnica palih ratnika na Mirogoju. // Odjeli s bojišnice, Zagreb u Prvom svjetskom ratu*. Katalog izložbe. Zagreb: Muzej grada Zagreba, 2015., 123–125.

3. Židovska zajednica u Koprivnici do početaka Prvog svjetskog rata¹⁹

Židovi su se na prostor Podravine i Koprivnice počeli doseljavati već krajem 18. stoljeća da bi do masovnijeg doseljavanja doš-

19 Radovi o Židovima u Koprivnici objavljeni su: ŠVARC, Krešimir: *Prilozi za povijest Koprivničkih Židova. // Podravski zbornik* (ur. Vjekoslav Prvčić). Koprivnica: Centar za kulturu, Muzej grada Koprivnice, 1991., 167–182.; ŠVARC, Krešimir: *Kratka povijest koprivničke židovske zajednice. // Dvastoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj*. Zagreb: Židovska općina Zagreb, 1998., 379–380.; ŠVARC, Krešimir: *Štikleci iz stare Koprivnice*, Koprivnica: Šareni dućan, 1996., 155.; *Židovi u Koprivnici*. Katalog izložbe. Koprivnica: Muzej grada Koprivnice, 2005.; KOLLMANN NICK, Lizzy: *Batmicava u Koprivnici. // Obitelj* (priređila: Jasminka Domaš Nalbantić). Zagreb: Kulturno društvo Miroslav Šalom Freiberger, Novi Liber, 1996., 123–126.; DOBROVŠAK, Ljiljana: *Židovi i njihov utjecaj na transformaciju naselja Podravskog višegraničja krajem 19. i početkom 20. stoljeća. // Podravina: časopis za multinacionalna istraživanja*, III, 6, 2004., 22–46.; DOBROVŠAK, Ljiljana: *Novi prilozi o Židovima u Koprivnici i okolici od kraja 18. stoljeća do 1848. godine. // Podravina: časopis za multinacionalna istraživanja*, VII, 13, 2008., 84–93.; DOBROVŠAK, Ljiljana: *Židovi u gospodarstvu Koprivnice i Podravine. // Podravina: časopis za multinacionalna istraživanja*, VIII, 16, 2009., 98–114.; DOBROVŠAK, Ljiljana: *Brojčano kretanje Židova na području Bjelovarsko-križevačke županije (1857. – 1918.)*. // Radovi Zavoda za znanstvenoistraživački i umjetnički rad u Bjelovaru, 4, Bjelovar: HAZU, 2011., 205–235.

lo ipak šezdesetih godina 19. stoljeća, odnosno nakon 1873. godine i dobivanja emancipacije. Od 1873. do 1918. godine Židovi su se u Podravini i Koprivnici uključili u sve sfere kulturnog, političkog i gospodarskog života. Do 1914. godine židovska zajednica u Koprivnici uspjela je organizirati sve svoje vjerske, kulturne i obrazovne institucije. U duhovnom smislu Židovi u Koprivnici bili su vezani uz svoju židovsku općinu, Izraelitičku bogoštovnu općinu koja je osnovana 1847. godine, a od 1851. godine počinje voditi i matične knjige.²⁰

Pedesetih godina 19. stoljeća formiraju i posebno židovsko groblje, a prve sahrane su na koprivničkom groblju od 1842. godine.²¹ Prvi rabin u Koprivnici bio je Josip Herlinger (1851. – 1887. godine). Od 1887. do 1914. godine (odnosno do svoje smrti) koprivničku židovsku zajednicu vodio je Simon Hessel. Njega je naslijedio dr. Arpad Hirschberger koji je bio rabin u Koprivnici za vrijeme Prvog svjetskog rata. Uz rabinsku službu, predavao je i njemački jezik i vjeronauk u koprivničkoj gimnaziji. Uz rabine, vjerski službenici bili su i kantori. U vrijeme Prvog svjetskog rata, 1915. godine u Koprivnicu za kantora dolazi Leon Wolfensohn, koji će tu dužnost obavljati sve do 1941. godine.

Židovska zajednica u Koprivnici imala je i svoju sinagogu koja je izgrađena u Svilarskoj ulici. Uz sinagogu nalazile su se i prostorije za vjersku školu i prostorije za općinske funkcije.²² Početkom 20. stoljeća Židovi u Koprivnici počinju osnivati svoja udruženja. Među prvima osnovana je *Hevra Kadiša* (prema nekim podacima osnovana je već 1834. godine),²³ zatim *Izraelitičko gospojinsko društvo u Koprivnici* (1903. godine), *Židovska mladež* (početkom 20. stoljeća), podružnica *Izraelitske ferijalne kolonije* (nakon 1914. godine), *Mjesna cionistička organizacija Hatehijah* (1918. godine), Židovsko udruženje *Herut* (1921. godine) i druga.²⁴ Uz

vlastita udruženja, Židovi su bili članovi i raznih društava u Koprivnici, Trgovačkog zbora, *Dobrotvornog gospojinskog društva u Koprivnici* (1878. godine), *Dobrovoljnog vatrogasnog društva, Hrvatske čitaonice, Hrvatskog pjevačkog društva Podravec* i drugih. Do Prvog svjetskog rata većina Židova u Koprivnicu cijelosti se saživjela sa svim događajima u Koprivnici i izvan židovske zajednice, u njenom kulturnom, političkom, gospodarskom i društvenom životu.²⁵

Prema popisu iz 1910. godine (zadnjem prije izbijanja Prvog svjetskog rata) u Hrvatskoj je već živjelo 21.231 Židova ili 0,8 % u odnosu na ostalo stanovništvo. U Bjelovarsko-križevačkoj županiji popisano je 2.406 osoba. U bjelovarskom kotaru popisano ih je 250, u čazmanskom kotaru 109, u garešničkom kotaru 105, u kotaru Grubišno Polje 113, u križevačkom kotaru 123, u kutinskom kotaru 155 i u nama dva najvažnija đurđevačkom 213²⁶ i koprivničkom 175 osoba.²⁷ U samom gradu Koprivnici popisano je 447 Židova.²⁸ Sljedeći

25 DOBROVŠAK, Ljiljana: *Židovi i njihov utjecaj na transformaciju naselja Podravnog višegumtja*, 35.; ŠVARC, Krešimir: *Kratka povijest koprivničke židovske zajednice*, 379–380.; ŠVARC, Krešimir: *Stikleci iz stare Koprivnice*, 155.; *Židovi u Koprivnici*, 49.; ŠVARC, Krešimir: *Prilozi za povijest Koprivničkih Židova*, 167–182.

26 DOBROVŠAK, Ljiljana: *Brojčano kretanje Židovanapodručju Bjelovarsko-križevačke županije (1857. – 1918.)*, 223–224.; *Popis žiteljstva od 31. XII. 1910. u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji*, sastavio i izdao Kr. zemaljski statistički 195–286.; u općini Ferdinandovac 25 (svi u Ferdinandovcu), u općini Đurđevac 55 (Đurđevac 51, Sirova Katalena 4), u općini Kalinovac 5 (svi u Kalinovcu), u općini Kloštar 22 (Budanačevica 4, Kloštar 9, Kozarevac 4, Prugovac 5), u općini Molve 15 (svi u Molvama), u općini Pitomača 41 (Grabovnica 7, Mala Črešnjevica 3, Pitomača 26, Velika Črešnjevica 5), u općini Podravske Sesvete 11 (svi u Podravskim Sesvetama), u općini Virje 39 (svi u Virju).

27 DOBROVŠAK, Ljiljana: *Brojčano kretanje Židovanapodručju Bjelovarsko-križevačke županije (1857. – 1918.)*, 223–224. *Popis žiteljstva od 31. XII. 1910. u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji*, sastavio i izdao Kr. zemaljski statistički 195–286.; u općini Drnje 17 (Drnje 8, Sigetec 6, Torčec 3), u općini Gola 63 (Gola 42, Gotalovo 6, Ždala 15), u općini Hlebine 14 (svi u Hlebinama), u općini Peteranec 17 (Herešin 2, Peteranec 15), u općini Novigrad Podravski 28 (Delovi 3, Glogovac 1, Plavšinc 3, Novigrad Podravski 21), u općini Sokolovac 36 (Botinovac 3, Jagnjedovac 7, Sokolovac 19, Velika Mučna 7).

28 *Popis žiteljstva od 31. XII. 1910. u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji*, sastavio i izdao Kr. zemaljski statistički ured u Zagrebu,

20 DOBROVŠAK, Ljiljana: *Novi prilozi o Židovima u Koprivnici*, 92.

21 ŠVOB, Melita: *Židovi u Hrvatskoj migracije i promjene u židovskoj populaciji*. Zagreb: Židovska općina Zagreb, 1997., 182.

22 ŠVARC, Krešimir: *Kratka povijest koprivničke židovske zajednice*, 379–380.

23 DIAMANT, Gyula/Julije: *Azsidok története Horvátországban az egyenjogúsításig*, Budapest, 1912., 34.

24 *Pravila društava 1845. – 1945.*, Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2000., 89–90.

popis, nakon završetka Prvog svjetskog rata, zabilježio je pad broja židovskog stanovništva jer je u popisu iz 1921. godine popisano 369 Židova u gradu.²⁹ Sve su to bile aškenaske obitelji, da bi iza Prvog svjetskog rata u Podravini (Koprivnicu) stigle i prve sefardske obitelji: Albahari, Perera i Finzi (Finci).³⁰

4. Sudjelovanje koprivničkih Židova u Prvom svjetskom ratu i izgradnja spomenika

Još uvijek je malo toga poznato o radu koprivničkih Židova tijekom Prvoga svjetskoga rata. Iako je 2014. godine u sklopu obilježavanja stogodišnjice od početka Prvoga svjetskoga rata, Muzej grada Koprivnice organizirao izložbu (12. 12. 2014. – 31. 1. 2015.) i povodom toga izdao katalog, ni u njemu se posebno ne obrađuju koprivnički Židovi.³¹ Njihove dobrotvorne akcije u svojim radovima spominje jedino Božica Anić kada govori o radu dobrotvornih društava³² te, samo usputno, autorica ovih redaka u svojem radu o fragmentima iz povijesti Židova u Hrvatskoj za Prvoga svjetskog rata.³³

Na samom početku, po izbijanju rata, ponajbolji židovski muževi, mladići, kao i svi ostali, mobilizirani su i poslani su na razna bojišta. Tako je zabilježeno da je ugledni koprivnički pedijatar dr. Julije Scheyer (rodnom iz Ludbrega) bio mobiliziran te se krajem 1918. godine vratio iz „vojništva“ svojoj liječničkoj praksi.³⁴ Uz to što su bili mobilizirani, bogati-

ji Židovi (trgovci i veleposjednici) i financijski su morali potpomagati rat od studenog 1914. godine kada je započelo upisivanje prvog ratnog zajma (*Kriegsanleihe*) uz 6 % kamata. Svi bogatiji ljudi, pa tako i Židovi, morali su upisivati velike svote za zajmove, kojih je ukupno do 1918. godine bilo sedam i kojima se financirao rat. Kao primjer možemo uzeti molvarskog trgovca Josipa Gottlieba koji je već za prvi zajam morao dati tisuću kruna, a slične svote je vjerojatno davao i tijekom sljedećih upisa.³⁵ Koprivnički Židovi su i kao pojedinci slali financijsku pomoć (darove) u zajedničke fondove.³⁶

Po izbijanju rata, donesena je odluka 4.232/Pr. od 27. srpnja 1914. godine kojom je u potpunosti prestao rad svih društava izuzev *Crvenog križa*, međutim, spomenuta banska naredba je ostavila mogućnost iznimki te je ban u dogovoru s Vojnim zapovjedništvom, a uz preporuku županijske i gradske oblasti, mogao dozvoliti nastavak djelovanja pojedinim društvima. Dana 22. rujna 1914. godine ban je dozvolio vladinim povjerenicima samostalno odobravanje rada dobrotvornim društvima za podupiranje i prehranu djece te potpornim društvima za slučaj bolesti ili smrti.³⁷ Budući da je većina židovskih društva, osim *Hevre Kadiše* i dobrotvornih, zamrznula svoj rad, građani židovske vjeroispovijesti na druge su se načine uključivali u dobrotvorne organizacije, pa su se tako židovske žene angažirale u raznim dobrovoljnim društvima ili podružnicama *Crvenog križa* i prikupljale hranu, odjeću, razne potrepštine, ali i novčana sredstva za Ratnu pripomoć.

U Koprivnici je s radom nastavilo *Izraelsko/Izraelitičko gospojinsko društvo (Israelitischen Frauenverein)* te *Dobrovoljno društvo*

Zagreb, 1914., 47., 304.

29 ŠVARC, Krešimir: *Kratka povijest koprivničke židovske zajednice*, 378.

30 ŠVARC, Krešimir: *Prilozi za povijest Koprivničkih Židova*, 167–182.

31 *Slobodni i kraljevski grad Koprivnica u Prvom svjetskom ratu 1914. – 1918.* Katalog izložbe. Koprivnica: Muzej grada Koprivnice, 2014.

32 ANIĆ, Božica: *Prilog poznavanju djelatnosti društava u Koprivnici uoči i tijekom Prvog svjetskog rata.* // *Podravina: časopis za multidisciplinarna istraživanja*, XI, 21, 2012., 57–76.; ANIĆ, Božica; PERŠIĆ KOVAČ, Vesna: *Prilog poznavanju ženskih društava u Koprivnici od 1878. do 1943. godine.* // *Podravina: časopis za multidisciplinarna istraživanja*, VI, 12, 2007., 82–106.

33 DOBROVŠAK, Ljiljana: *Fragmenti povijesti Židova u Hrvatskoj za Prvoga svjetskoga rata*, 430., 435–436.

34 *Podravac*, br. 6. (1. prosinca 1918. godine).

35 KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Mira: *Virje za vrijeme Prvog svjetskog rata.* // *Virje na razmeđu stoljeća*, sv. 4., *Virje: Općina Virje*, 1991., 48.

36 *Židov*, br. 11. (1. lipnja 1918. godine), Julijo Händler iz Koprivnice darovao je 29 kruna.

37 HERMAN KAURIĆ, *Vjoleta: Za naše junake... Rad dobrotvornih humanitarnih društava u gradu Zagrebu 1914. – 1918.* Neobjavljena doktorska disertacija. Zagreb: Filozofski fakultet, 2007., 53–55. Prema naredbi bilo je zabranjeno sazivanje i održavanje skupština svih vrsta (godišnje skupštine, sjednice odbora ili ravnateljstva), kao i sudjelovanje u njima, a svim prekršiteljima prijetila je kazna zatvora od dva mjeseca i novčana globa od 600 kruna.

Izraelske bogoštovne općine Chevra Kadischa. Židovska gospojinska društva su za vrijeme rata osnovala središnje sabiralište razne robe (odjeće, odijela, rublja, vunениh tkanina, čarapa) koja je bila dostavljana židovskim vojnicima na frontama i u bolnicama, a posebno je bila zapažena pomoć protjeranim židovskim obiteljima u čitavoj Monarhiji.³⁸ S obzirom na profil, i *Hevra Kadiša* je vjerojatno bila uključena u dobrotvorne akcije, međutim, zbog nedostataka izvora, ova činjenica je nepotvrđena. Zbog nedostatka izvora, nepoznate su nam i akcije *Izraelitičkog gospojinskog društva* i njezinih članica te ne znamo koje su sve koprivničke Židovke bile aktivne za vrijeme rata.³⁹ Jedini poznati podatak o Društvu nam je vijest da je zajedno s koprivničkim *Dobrotvornim gospojinskim društvom* organiziralo sabirne akcije po gradu te radionice za pletenje, šivanje i krpanje vojničke odjeće.⁴⁰ Tijekom rata, oko 1917. godine, pojavljuje se novo društvo u Koprivnici – *Izraelska kolonija*.⁴¹ Koprivnički Židovi uz vlastita profesionalna bili su uključeni i u rad *Crvenog križa*, *Sirotinjskog povjerenstva*...⁴² *Crveni križ* u Koprivnici sakupljao je pomoć za ranjenike koji su svakodnevno stizali u koprivničku bolnicu (prvi konvoj od 70 ranjenika stigao je u Koprivnicu u rujnu 1914. godine). Osnovan je

i građanski odbor na čelu s Josipom Vargovićem koji se bavio sakupljanjem pomoći, ali i pomaganjem građana koji su zapali u teškoće.⁴³

Kao i svi u Podravini, Židovi su se uključili u akciju zbrinjavanja ugrožene djece s raznih područja Hrvatske, Istre, Dalmacije i Bosne i Hercegovine.⁴⁴ Kada je u rujnu 1917. godine stiglo u Koprivnicu četrnaest djevojčica s Krka dočekala ih je rasijska barunica Lila Inkey u pratnji Lava Fischera, koprivničkog odvjetnika i tajnika koprivničkog *Crvenog križa*. Neke od židovskih obitelji koje su primile istarsku i dalmatinsku djecu u Podravini bile su: Franjo Betelheim (Peteranec); Marija Pichler (Sigetec); Sonnenschein (Sokolovac); Marko Švarc (Novigrad Podravski); Mara Betelheim (Podravske Sesvete), Jerolim Braun i Marija Braun (Đurđevac), Bela Donner (Podravske Sesvete); Mojsije Hirschler, trgovac (Molve); Leopold Krausz (Pitomača); Roza Singer (Đurđevac) i drugi.⁴⁵

Od koprivničkih Židova pojedinaca ističe se odvjetnik Lav Fischer,⁴⁶ jedan od osni-

38 GOLDSTEIN, Ivo: *Židovi u Zagrebu 1918. – 1941.*, Zagreb: Novi Liber, 2004., 31.

39 ANIĆ, Božica; PERŠIĆ KOVAČ, Vesna: *Nav. dj.*, 82–106.; ANIĆ, Božica: *Nav. dj.*, 62, 67, 71; U *Podravskoj hrvatskoj straži* (Koprivnica), br. 35, od 28. VIII. 1914., navodi se da je *Hevra Kadiša* Koprivnica sakupila je novčani prilog koji je dala za rad podružnice *Crvenog križa* u Koprivnici.

40 ANIĆ, Božica; PERŠIĆ KOVAČ, Vesna: *Nav. dj.*, 91.

41 *Izveštaj Izraelske Ferijalne kolonije za dvogodište 1917. – 1918.*, Zagreb, 1919., 2., 5.

42 ANIĆ, Božica; PERŠIĆ KOVAČ, Vesna: *Nav. dj.*, 82–106.; KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Mira: *Briga Podravine za djecu ugroženu u Prvom svjetskom ratu*. // Podravina: časopis za multidisciplinarna istraživanja, V, 10, 2006., 132. Koprivnica je 1912. godine imala osamnaest društava. To su: *Pjevačko društvo Podravac*, *Pjevačko radničko društvo Domoljub*, *Podružnica trgovačkog društva Merkur*, *Dobrovoljno vatrogasno društvo*, *Sklizalačko društvo*, *Podružnica Hrvatskog gospodarskog društva*, *Gospojinsko društvo*, *Pučkaštediona d. d.*, *Gradska štediona d. d.*, *Koprivnička banka d. d.*, *Hrvatski sokol*, *Društvo dobrotvor*, *Dobrovoljno društvo Izr. bogoštovne općine Chevre Kadiše*, *Izraelsko gospojinsko društvo*, *Ceclijansko društvo župe Sv. Nikole*, *Danica – društvo zaposlenih utvornici*, *Hrvatska štedionica d. d.*

43 KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Mira: *Jedno viđenje povijesti grada Koprivnice od 1901. do 1918.* // Podravina: časopis za multidisciplinarna istraživanja, VIII, 16, 2009., 25.

44 KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Mira: *Zbrinjavanje gladne djece u Hrvatskoj za Prvog svjetskog rata*. Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest, 2008., 37–38, 140–141, 213. Koliko je točno židovskih obitelji zbrinulo djecu i primilo ih na prehranu ne može se ustvrditi jer u postojećem popisu kojeg je napravio Trumbić, vjerojatno 1920. godine, nema imena veleposjednika, plemićkih obitelji, niti imena državnih činovnika, pa tako nema ni imena židovskih trgovaca iako su mnogi udomili djecu. Oni koji su se možda i našli na popisu nisu prepoznatljivi zbog pisanja židovskih prezimena srpskom ortografijom, a imena su pretvorena u nova imena do neprepoznatljivosti.

45 KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Mira: *Jedno viđenje povijesti grada Koprivnice od 1901. do 1918.*, 24–28.; KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Mira: *Briga Podravine za djecu ugroženu u Prvom svjetskom ratu*, 130–157, 140, 147.

46 <http://zidovski.lzmk.hr/?p=3358> (1. 8. 2017.) Lav Fischer (Rijeka, 1883. – logor Jasenovac?, 1942. godine), odvjetnik. Roditelji su mu bili Bernard i Ruža rod. Basso. Otac je bio službenik mađarskih državnih željeznica. Djetinjstvo je proveo u Fužinama i Hrvatskoj Kostajnici, a 1895. godine s roditeljima doselio u Zagreb. Studirao je pravo u Budimpešti i Zagrebu, gdje je 1906. godine doktorirao. Odvjetnikom je imenovan 1909. godine i do 1924. godine bio je odvjetnik u Koprivnici, potom u Zagrebu. Zajedno sa suprugom Slavom, rođenom Rosenberg, (1885.,? – 1942., logor Jasenovac?) stradao je u Holokaustu.

Sl. 2. Otkrivanje spomenika palim Židovima u Prvom svjetskom ratu na Židovskom groblju u Koprivnici, snimio Slavko Löwy, 11. 11. 1934. godine (Arhiva Muzeja grada Koprivnice)

vača *Crvenog križa* u Koprivnici, pa možemo pretpostaviti da je uz njega aktivna bila i njegova supruga Slava/Slavka Fischer koja je u ožujku 1918. godine, kao odbornica, ušla u koprivničko *Dobrotvorno gospojinsko društvo*.⁴⁷

Svakodnevni rad u općinama bio je svaden na najmanju moguću mjeru, a izbori za općinska predstavništva, kao i ostala židovska društva (*Hevra Kadiša*), su zamrznuti. Ovakvo stanje unutar židovskih općina potrajalo je sve do 1917. godine, a kod nekih i do 1918. godine kadase ponovno počinje buditi politički, društveni i kulturni život. Po židovskim općinama u Hrvatskoj, organiziraju se općinski izbori.⁴⁸ Što se događalo unutar same židovske općine u Koprivnici od kraja 1914. do 1917. godine malo je poznato. Tek se krajem 1917. godine u koprivničkoj općini pod upravom privremenog odbora (u njemu su Vilim Grünwald, Šandor Reich i dr.) obnavlja rad. U koprivničkoj židovskoj općini u prosincu 1917. godine organizira se akcija za osnutak fonda za upravne svrhe, kako bi se prikupio novac za budžet općine.⁴⁹ Život koprivničke židovske općine

se početkom 1918. godine polako počeo vraćati u normalu.

Koprivnički Židovi koji su ratovali po raznim bojištima, a za pokazanu izuzetnu hrabrost i odanost domovini i Kralju odlikovani su više puta. Iz Virja je tako bio nagrađen dr. Feliks Pollak (inače veterinar), kolajnom za zasluge sa zlatnim križem na vrpici za zasluge u bojama kod Gorice,⁵⁰ a oni koji su poginuli pokapani su uz najviše počasti na mjesnim grobljima, a u sinagogama su se za njih održavale žalobne službe. Zahvaljujući spomeniku koji je podignut 1934. godine znamo da ih je iz križevačke židovske općine u Prvom svjetskom ratu stradalo devet.⁵¹

50 U časopisu koji je izlazio u Beču pod imenom *Jüdische Archiv, mitteilungen des Komitees Jüdisches Kriegsarchiv* od svibnja 1915. do siječnja 1917. godine objavljivani su poimence, u broj, pali (*gefallene*) i odlikovani židovski ratnici. Nažalost, u broju palih objavljavana su samo imena časnika, a kod imena odlikovanih se ne navodi zemlja iz koje odlikovani potječe, već samo kojem rodu pripada. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Mira: *Virje za vrijeme Prvog svjetskog rata*, 62.; *Odlikovani hrvatski junaci, Ilustrovani list*, br. 16, 15. travnja 1916. godine, 363.

51 *Podravskenovine*, br. 46 (10. studenog 1934. godine); br. 47 (17. studenog 1934. godine).

47 ANIĆ, Božica: *Nav. dj.*, 66–67.

48 *Židov*, br. 6 (1. prosinca 1917. godine); br. 7 (16. prosinca 1917. godine).

49 *Židov*, br. 7 (16. prosinca 1917. godine), 5.

5. Spomenik stradalim Židovima iz Prvog svjetskog rata u Koprivnici

Povodom proslave 100-godišnjice postojanja *Hevre Kadiše* u Koprivnici, židovska općina i koprivnička *Hevra Kadiša* odlučile su usred gradskog groblja u Koprivnici podignuti skupni spomenik *palim junacima Jevrejima-Koprivčancima iz prošlog svjetskog rata*. Spomenik su financirali članovi općine.⁵² Svečano je otkriven na Međunarodni dan mira, 11. studenog 1934. godine u tri sata popodne na mjesnom groblju u Koprivnici.⁵³ U novinama se kao razlog podizanja spomenika navodilo obilježavanje 20. godišnjice od izbijanja rata kako bi se još jednom iskazala zahvalnost stradalim Židovima.⁵⁴ Dopisnik je to opisao riječima *kako bi se još jednom iskazala zahvalnost stradalim Židovima*.⁵⁵ Spomenik je radio poznati arhitekt i koprivnički Židov Slavko Löwy.⁵⁶ Na

spomeniku se navode imena osmorice stradalih Židova, njihovi činovi i dob u trenutku smrti.⁵⁷ Navedeni su: poručnik Viktor Hirschler, natporučnik Vlatko Štern, poručnik Jakob Reich, zastavnik Emil Schwarz, računski podčasnik Milan Steiner,⁵⁸ vodnik Rudolf Weiss, domobran Arnold Hirschl i Emanuel Lang. Vodnik Rudolf Weiss, služio je 16. varaždinsku pukovnicu, rodom je bio iz Malog Bukovca. Kod Crnog Vrhaja je obolio te je 25. listopada 1914. godine umro kod Han-Zabrđja.⁵⁹ Milan Steiner rođen je 24. listopada 1891. godine u Koprivnici, poginuo je u proljeće 1915. godine kod Stanislaua (Poljska, danas Ukrajina) i sahranjen je u selu Kyrlin. Kada je počeo rat, štopski narednik Milan Steiner krenuo je sa svojom pukovnicom u Srbiju. Tamo se toliko istaknuo junaštvom da je odlikovan srebrnom kolajnom prvog razreda za hrabrost. Ranjen granatom, našao se u bolnici u Beču, no prijevremeno se opet javio dobrovoljno za frontu. Taj put krenuo je na rusko ratište. Žestoko se borio kod Stanislavova gdje je zabio teške ozljede, šest taneta pogodilo ga je u čelo i prsa. Za svoj junački čin poslije smrti odlikovan je zlatnom kolajnom za hrabrost i promaknut za štopskog narednika. Iza sebe je ostavio mladu udovicu kojom se vjenčao prije negoli je pošao drugi puta na frontu. Iza njega ostao je i ucvljeni otac Samuel Steiner u Bregima – Koprivnici koji se također istaknuo u bosanskoj okupaciji i kojije u kratko vrijeme izgubio suprugu i dva mlada sina.⁶⁰ Pričuvi poručnik Jakob Reich, sin koprivničkog trgovca Ferdinanda Reicha, stekao je već kao kadet na galičkom ratištu srebrnu kolajnu za hrabrost za svoje hrabro držanje i junaštvo. Borio se u Bukovini i Galiciji kod Stanislava i Kolomeje i nakon što se oporavio od teške bolesti, krenuo je ponovno na ratište gdje je bio promaknut u po-

52 *Stogodišnjica Hevre Kadiše u Koprivnici*, Židov, br. 22 (1. juna 1934. godine), 11.

53 *Otkrivanje spomenika palim Židovima*, *Podravske novine*, Koprivnica, br. 46 (10. studenog 1934. godine); *Otkrivanje spomenika palim Židovima u svjetskom ratu*, *Podravske novine*, Koprivnica, br. 47 (17. studenog 1934. godine); Židovi u Koprivnici. Katalog izložbe, Koprivnica: Muzej grada Koprivnice, 2005., 60–61.

54 *Podravske novine*, br. 46 (10. studenog 1934. godine); br. 47. (17. studenog 1934. godine).

55 *Otkrivanje spomenika palim Židovima u svjetskom ratu*, *Podravske novine*, br. 47. (17. studenog 1934. godine).

56 RADOVIĆ MAHEČIĆ, Darja: *Slavko Löwy: stvaratelj hrvatske moderne arhitekture tridesetih godina*. Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 1999.; RADOVIĆ-MAHEČIĆ, Darja: *Slavko Löwy: humano mjerilo stanovanja i rada: uz 90 rođendan*. // *Život umjetnosti*, 30, 56/57, Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 1995., 72–83.; RADOVIĆ MAHEČIĆ, Darja: *Slavko Löwy 1904. – 1996.: in memoriam*. // *Čovjek i prostor*, 43., 1–2, Zagreb: Društvo arhitekata Zagreba, 1996., 61–62. Slavko Löwy (Koprivnica, 7. kolovoza 1904. – Zagreb, 1. travnja 1996.) hrvatski arhitekt židovskog porijekla. Rođen u građanskoj obitelji Jelke i Davida Löwyja. Završio je koprivničku Gimnaziju. Potom od 1923. godine pohađa Visoku tehničku školu u Beču. Nakon četiri odslušana semestra, 1925. godine nastavlja studirati na Arhitektonskom odjelu Kr. tehničke škole u Zagrebu, da bi 1927. godine nastavio studirati u Njemačkoj. Diplomirao je u Dresdenu na Arhitektonskoj školi u klasi Martina Dülflera, 1930. godine. Za vrijeme studija (1924. – 1930. godine) bio je aktivan u rodnom gradu u društvu *Akademičar*. Nakon završetka studija vraća se u Koprivnicu gdje pokreće *Podravske novine*. Ubrzo odlazi u Zagreb gdje se zapošljava u arhitektonskom ateljeu Ignjata Fischera, pa

kod Stanka Kliske, da bi već iduće godine (1932. godine) postao samostalni arhitekt koji osniva vlastiti ured Löwy. Od 1934. do 1941. godine Löwy je ostvario niz značajnih stambeno-poslovnih objekata koji pripadaju samom vrhu hrvatske moderne.

57 *Otkrivanje spomenika palim Židovima u svjetskom ratu*, *Podravske novine*, br. 47. (17. studenog 1934. godine).

58 *Jüdische Archiv, mitteilungen des Komitees Jüdisches Kriegsarchiv*, liefern 4–5, 1916., 40.

59 *Palihrvatski junaci. Ilustrovani list*, br. 21. (22. svibnja 1915. godine), 482. (njjegova slika).

60 *Isto*, br. 8 (14. veljače 1916. godine), 172. (njjegova slika).

ručnika.⁶¹ Nakon toga je stradao, ne zna se gdje ni kada. Među stradalima spominje se i Emil Steiner, kojeg nema na spomeniku. On je bio iz Kuzminca, kotar Ludbreg, pao je kod Lazarevca 1914. godine. Rudolf Weiss i Milan Steiner bili su iz 16. pješачke pukovnije.

Godine 1975. taj je spomenik preinačen jer mu je Savez udruženja boraca Koprivnica (SUBNOR) dodao i spomen - obilježje za sve Židove stradale u vrijeme fašizma, odnosno brojke 1914. i 1918., zamijenjene su brojkama 1941. i 1945. Na spomeniku se ništa drugo nije mijenjalo.⁶²

6. Umjesto zaključka

Skupni nadgrobni spomenik u Koprivnici (uz Zagreb i Križevce) jedan je od rijetkih primjera podizanja spomenika stradalim Židovima u Prvom svjetskom ratu u Hrvatskoj. Čemu je to razlog? Na to pitanje još uvijek ne možemo sa sigurnošću odgovoriti. Je li razlog u tome što dio židovskih zajednica u Hrvatskoj nije imao veći broj žrtava, pa nije imao potrebu podizanja skupnog spomenika ili jednostavno neke židovske općine nisu pokazivale interesa za ovakvu akciju? Da bismo odgovorili na to pitanje potrebna su nam detaljnija istraživanja, ne samo broja stradalih, već i položaja Židova u međuratnom razdoblju jer su se hrvatski Židovi borili na strani poraženih pa je i to možda jedan od razloga neobilježavanja obljetnica stradalima u Prvom svjetskom ratu.

Tri skupna spomenika, u Zagrebu, Koprivnici i Križevcima, podizana su u razdoblju od 1930. do 1935. godine, a akcije podizanja vodile su *Hevre Kadiše* i židovske općine. Prilikom podizanja upriličene su svečanosti kojima je prisustvovalo i židovsko i nežidovsko stanovništvo. Donedavno se o spomenicima malo znalo te jednim dijelom ni židovske zajednice nisu znale da postoje, pa je ovo bila prilika da obnovimo saznanja o njima te da se na jedan tren prisjetimo i odamo počast stradalim Židovima u Prvom svjetskom ratu u Hrvatskoj.

Summary

Monument to the Jewish victims of the First World War in Koprivnica

Citizens of the Kingdom of Croatia-Slavonia (the then Austro-Hungarian Monarchy) had to, being citizens of the country caught in war, participate in the war regardless of their religion or nationality. Members of Koprivnica's Jewish Community participated in the Austro-Hungarian army, and in the First World War they suffered alongside all the other citizens. It is hard to precisely speak about the number of Jews who lost their lives during the First World War because there are still no general summaries of data on demographic losses for Croatia, including data on Jewish losses (military operations' victims, those who succumbed to war injuries, and the victims of the epidemics on battlefields). Fallen Jewish soldiers' bodies were rarely transferred to their homeland and they were mostly buried near the place of their death. Furthermore, their names were rarely inscribed by their parents on family tombs, although there are some examples of this. As far as it is known, only three Jewish municipalities in Croatia erected monuments for the fallen Croatian Jews during the First World War. The first one was raised in Zagreb, the second in Koprivnica and the third in Križevci. Monuments in Zagreb and Križevci kept their original forms, while the monument in Koprivnica was slightly modified by the addition of the Holocaust victims to it.

61 *Odlikovani hrvatski junaci, Ilustrovani list*, br. 3. (15. 1. 1916.), 52. (fotografija Jakoba Reicha).

62 ŠVARC, Krešimir: *Prilozi za povijest Koprivničkih Židova*, 169.; PETRIĆ, Hrvoje: *Sukob sjećanja i simbola*, 44-48.; *Židovi u Koprivnici*, 29, 32.

Novine:

- *Ilustrovani list* (Zagreb, 1916.)
- *Podravec* (Koprivnica, 1918.)
- *Podravska hrvatska straža* (Koprivnica, 1914.)
- *Podravske novine* (Koprivnica, 1934.)
- *Židov* (Zagreb, 1917., 1918.)

Izvori:

- *Izvještaj Izraelske Ferijalne kolonije za dvogodište 1917. – 1918.*, Zagreb, 1919.
- *Popis žiteljstva od 31. XII. 1910. u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji*, sastavio i izdao Kr. zemaljski statistički ured u Zagrebu, Zagreb, 1914. godine.

Literatura:

- ANIĆ, Božica, PERŠIĆ, KOVAČ, Vesna: *Prilog poznavanju ženskih društava u Koprivnici od 1878. do 1943. godine.* // *Podravina: časopis za multidisciplinarna istraživanja*, VI, 12, 2007., 82–106.
- ANIĆ, Božica: *Prilog poznavanju djelatnosti društava u Koprivnici uoči i tijekom Prvog svjetskog rata.* // *Podravina: časopis za multidisciplinarna istraživanja*, XI, 21, 2012., 57–76.
- ASHPLANT, G. Timothy, DAWSON, Graham, ROPER Michael: *Commemorating War: The politics of Memory.* Transaction Publishers, 2000.
- BÖTTCHER, Bernhard: *German First World war Memorials in Transylvania.* // *Central Europe*, 4., 2, 2006., 123–130.
- BUDAJ, Alen: *Vallis Judaea, Povijest požeške židovske zajednice.* Zagreb: D-Graf, 2007.
- *Commemorations, The Politics of National identity* (ur. John R. Gills). Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1996.
- ČOPIČ Špelca: *Slovenski spomeniki padlim v prvi svetovni vojni.* // *Kronika*, 3, Ljubljana, 1987., 168–177.
- DIAMANT, Gyula/Julije: *A zsidók története Horvátországban az egyenjogúsításig.* Budapest, 1912.
- DOBOROVŠAK, Ljiljana: *Izginuše div junaci.* // *Novi Omanut*, 124, 4, Zagreb, 2014, 4.
- DOBROVŠAK, Ljiljana: *Fragments from the History of the Croatian Jews during the First World War (1914 – 1918).* // *Review of Croatian History*, X., 1., 2015.,

113–136.

- DOBROVŠAK, Ljiljana: *Brojčano kretanje Židova na području Bjelovarsko-križevačke županije (1857. – 1918.).* // *Radovi Zavoda za znanstvenoistraživački i umjetnički rad u Bjelovaru*, 4, Bjelovar: HAZU, 2011., 205–235.
- DOBROVŠAK, Ljiljana: *Fragmenti iz povijesti Židova u Hrvatskoj za Prvog svjetskog rata (1914. – 1918.).* // *Novi Omanut*, Zagreb, 124, 4, 2014, 1–4.
- DOBROVŠAK, Ljiljana: *Fragmenti povijesti Židova u Hrvatskoj za Prvog svjetskoga rata (1914. – 1918.).* // 1918. u hrvatskoj povijesti. Zbornik radova, Zagreb: Matica Hrvatska, 2012., 427–454.
- DOBROVŠAK, Ljiljana: *Novi prilozi o Židovima u Koprivnici i okolici od kraja 18. stoljeća do 1848. godine.* // *Podravina: časopis za multidisciplinarna istraživanja*, VII, 13, 2008., 84–93.
- DOBROVŠAK, Ljiljana: *Židovi i njihov utjecaj na transformaciju naselja Podravnog višegraničja krajem 19. i početkom 20. stoljeća.* // *Podravina: časopis za multidisciplinarna istraživanja*, III, 6, 2004., 22–46.
- DOBROVŠAK, Ljiljana: *Židovi u gospodarstvu Koprivnice i Podravine.* // *Podravina: časopis za multidisciplinarna istraživanja*, VIII, 16, 2009., 98–114.
- DOBROVŠAK, Ljiljana: *Židovi u Osijeku od doseljavanja do kraja Prvog svjetskog rata.* Osijek: Židovska općina Osijek, 2013.
- DOBROVŠAK, Ljiljana: *Židovi u Srijemu, Od doseljavanja do Holokausta.* Vukovar: Državni arhiv u Vukovaru, 2017.
- DRETAR, Milivoj: *Židovi u ludbreškom kraju, povijesno-demografski prilozi*, Pučko otvoreno učilište „Dragutin Novak“, Ludbreg 2010.
- DRETAR, Milivoj: *Prilozi o ludbreškom kotaru u Velikom ratu.* // *Podravlški zbornik* 41 (ur. Robert Čimin), Koprivnica: Muzej grada Koprivnice, 2015., 29–40.
- *Đakovo i Đakovština u Prvom svjetskom ratu 1914. – 1918.* Katalog izložbe. Đakovo: Muzej Đakovštine, 2014.
- GEIGER, Vladimir: *Uspomena živim i palim junacima – Zur Ehre der Toten und Lebenden Krieger, O spomen – panoima Austro-ugarskim ratnicima iz Prvog svjetskog rata.* // *Politički zatvorenik, Glasilo Hrvatskog političkog zatvorenika*, XXIII, 256, Zagreb, 2014., 12–13.

- GOLDSTEIN, Ivo: *Židovi u Zagrebu 1918. – 1941.* Zagreb: Novi Liber, 2004.
- HERMAN, KAURIĆ, Vijoleta: *Za naše junake...Rad do brotvornih humanitarnih društava u gradu Zagrebu 1914. – 1918.* Neobjavljena doktorska disertacija. Zagreb: Filozofski fakultet, 2007.
- IGNJATOVIĆ, Aleksandar: *From Constructed Memory to Imagined National Tradition: The Tomb of the Unknown Yugoslav Soldier (1934. – 38.).* // *The Slavonic and East European Review*, 88, 4, 2010., 624–651.
- IGNJATOVIĆ, Aleksandar: *Spomenik Neznamom junaku na Avali (1934. – 1938.).* // *Historija i sećanje, Studije istorijske svesti.* Beograd: INIS, 2006., 229–252.
- JOHNSOHN, A. David, GILBERSTON, F. Nicole F.: *Commemorations of Imperial Sacrifice at Home and Abroad: British Memorials of the Great War.* // *The History Teacher*, 43, 4, 2010, 563–584.
- *Jüdische Archiv, mitteilungen des Komitees Jüdisches Kriegsarchiv, liefern 4 - 5, 1916.*
- KALŠAN, Vladimir: *Židovi u Međimurju.* Čakovec: Muzej Međimurja Čakovec, 2006.
- KOLAR, Mira: *Zbrinjavanje gladne djece u Hrvatskoj za Prvog svjetskog rata.* Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest, 2008.
- KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Mira: *Briga Podravine za djecu ugroženu u Prvom svjetskom ratu.* // *Podravina: časopis za multidisciplinarna istraživanja*, V, 10, 2006., 130–157.
- KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Mira: *Jedno viđenje povijesti grada Koprivnice od 1901. do 1918.* // *Podravina: časopis za multidisciplinarna istraživanja*, VIII, 16, 2009., 5–28.
- KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Mira: *Virje za vrijeme Prvog svjetskog rata.* // *Virje na razmeđu stoljeća*, 4, *Virje: Općina Virje*, 1991., 46–63.
- KOLLMANN, NICK, Lizzy: *Bat micva u Koprivnici.* // *Obitelj (priredila: Jasminka Domaš Nalbantić)*, Zagreb: Kulturno društvo Miroslav Šalom Freiburger, Novi Liber, 1996., 123–126.
- KRAPFL, James: *Sites of memory, sites of rejoicing. The Great War in Czech and Slovak Cultural History.* // *Remembrance and Solidarity Studies in 20th century European history, First World War centenary*, 2, 2014., 109–146 (Dostupno na: www.enrs.eu)
- KUKIĆ, Boris: *Grobница palih ratnika na Mirogoju.* // *Odjeci s bojišnice*, Zagreb u Prvom svjetskom ratu. Katalog izložbe. Zagreb: Muzej grada Zagreba, 2015., 123–125.
- LAQUEUR, W. Thomas: *Memory and Naming in the Great War.* // *Commemorations, The Politics of National identity*, (ur. John R. Gills), Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1996., 150–167.
- MANOJLOVIĆ PINTAR Olga: *Arheologija sećanja, Spomenici i identiteti u Srbiji 1918.-1989.* Beograd: Udruženje za društvenu istoriju, Čigoja štampa, 2014.
- OSTAJMER, Branko, GEIGER Vlado: *Spomenici-kenotafi poginulim, nestalim i od posljedica rata preminulim vojnicima iz Đakova i Đakovštine u Prvom svjetskom ratu.* // *Zbornik Muzeja Đakovštine*, 11, Đakovo: Muzej Đakovštine, 2013., 139–156.
- PETRIĆ, Hrvoje: *Sukob sjećanja i simbola, O spomeničkoj baštini i sjećanju na svjetske ratove u koprivničkoj Podravini.* // *Podravski zbornik* (ur. Robert Čimin), Koprivnica: Muzej grada Koprivnice, 2012., 44–48.
- PIEHLER, G. Kurt: *The War Dead and the Gold Star: American Commemoration of the First World War.* // *Commemorations, The Politics of National identity* (ur. John R. Gills) Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1996., 168–185.
- *Pravila društava 1845. – 1945.* (ur. Slavica Pleše), Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2000.
- RADOVČIĆ, MAHEČIĆ, Darja: *Slavko Löwy 1904. – 1996.: in memoriam.* // *Čovjek i prostor*, 43, 1 – 2., Zagreb, 1996., 61–62.
- RADOVIĆ, MAHEČIĆ Darja: *Slavko Löwy: humano mjerilo stanovanja i rada: uz 90 rođendan.* // *Život umjetnosti*, 30, 56/57, Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 1995., 72–83.
- RADOVIĆ, MAHEČIĆ, Darja: *Slavko Löwy: stvaratelj hrvatske moderne arhitekture tridesetih godina.* Zagreb-Horetzky: Institut za povijest umjetnosti, 1999.
- SHERMAN J. Daniel: *Art, Commerce, and the Production of Memory in France after World War I.* // *Commemorations, The Politics of National identity* (ur. John R.

- Gills), Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1996., 186–211.
- Slobodni i kraljevski grad Koprivnica u Prvom svjetskom rata 1914. – 1918. Katalog izložbe. Koprivnica: Muzej grada Koprivnice, 2014.
  - ŠVARC, Krešimir: *Kratka povijest koprivničke židovske zajednice. // Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj*. Zagreb: Židovska općina Zagreb, 1998., 378–383.
  - ŠVARC, Krešimir: *Štikleci iz stare Koprivnice*. Koprivnica: Šareni dućan, 1996.
  - ŠVARC, Krešimir: *Prilozi za povijest Koprivničkih Židova. // Podravskei zbornik* (ur. Vjekoslav Prvčić), Koprivnica: Centar za kulturu: Muzej grada Koprivnice,, 1991., 167–182.
  - ŠVOB, Melita: *Židovi u Hrvatskoj-migracije i promjene u židovskoj populaciji*. Zagreb: Židovska općina Zagreb, 1997.
  - TODMAN, Dan: *The Great War: Myth and Memory*, New York: Hambledon & London, 2010.
  - WINTER, Jay, SIVAN Emmanuel: *War and remembrance in the Twentieth Century*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.
  - WINTER, Jay: *Sites of Memory, Sites of Mourning: The Great War in European Cultural History*. Cambridge: Cambridge University Press, 1995.
  - *Židovi u Koprivnici*. Katalog izložbe. Koprivnica: Muzej grada Koprivnice, 2005.